

ILMIY MAQOLA

Togʻay murod asarlaridagi shevaga xos soʻzlar va ularning adabiy tildagi variantlari

Rasuljonov Bexruzбек Ravshanjon oʻgʻli¹

¹Oʻzbekiston davlat jahon tillari universiteti, Ingliz filologiyasi fakulteti, FING-2325 guruhi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi
29-oktabr 2026
Nashr etildi
29-oktabr 2026
ISSN
ariza berilgan

Kalit soʻzlar: Togʻay Murod, sheva, dialektizm, adabiy til, Surxondaryo shevalari, qipchoq lahjasi, leksik dialektizm, fonetik dialektizm, grammatik dialektizm

Onlayn oʻqish
unipublish.org

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Togʻay Murodning «Yulduzlar mangu yonadi», «Oydinda yurgan odamlar» va «Otamdan qolgan dalalar» asarlarida qoʻllangan shevaga xos soʻzlar aniqlanib, ularning adabiy tildagi variantlari bilan qiyoslangan. Uch asardan 42 ta sheva birligi ajratib olinib, leksik, fonetik va grammatik turlarga boʻlingan. Tahlil natijasida Surxon vohasi shevalariga, xususan, qipchoq lahjasiga xos belgilar yozuvchi tilida badiiy vosita sifatida xizmat qilishi koʻrsatib berilgan.

Iqtibos uchun: Rasuljonov, B. (2026). Togʻay murod asarlaridagi shevaga xos soʻzlar va ularning adabiy tildagi variantlari. *UniPublish Journal of Science*, 1(1), 30-33. <https://unipublish.org/articles/togay-murod-asarlaridagi-shevaga-xos-sozlar-va-ularning-adabiy-tildagi>

Kirish

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida ko'plab sheva va lahjalarini birlashtirgan boy tildir. Sheva — ma'lum bir hudud aholisining jonli so'zlashuv nutqi bo'lsa, adabiy til barcha uchun umumiy, me'yorga solingan til hisoblanadi. Badiiy asarda shevaga xos so'zlar, ya'ni dialektizmlar, voqea sodir bo'layotgan joyni, davr va muhitni o'quvchi ko'z oldida jonlantirish uchun qo'llanadi [6]. S. Ashirboyev dialektizmlarni badiiy adabiyotda uchraydigan shevaga oid fonetik, morfologik va leksik birliklar deb ta'riflaydi va ularni shu yo'sinda turlarga ajratadi [4].

Tog'ay Murod (1948–2003) Surxon vohasida tug'ilib o'sgan, el tilini mukammal bilgan adib. Uning asarlarida muallif nutqi ham, qahramonlar nutqi ham

Tadqiqot usullari

Tadqiqot manbasi sifatida yozuvchining «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi [1], «Oydinda yurgan odamlar» kitobi [2] hamda «Otamdan qolgan dalalar» romani [3] olindi. «Oydinda yurgan odamlar» kitobi kirill yozuvida nashr etilgani uchun undan olingan misollar lotin yozuviga o'girildi. Bu kitobda «Ot kishnagan oqshom» va «Oydinda yurgan odamlar» qissalari jamlangan bo'lib, misollar har ikki qissadan keltirildi.

Natijalar

Uch asardan jami 42 ta sheva birligi aniqlandi: har bir asardan 14 tadan. Ulardan 25 tasi (taxminan 60 foiz) leksik, 11 tasi (26 foiz) fonetik, 6 tasi (14 foiz)

voha qishlog'ining jonli tiliga yaqin. Ayniqsa, qisqa jumlar, takrorlar va doston ohangi sheva so'zlarini yanada bo'rttirib ko'rsatadi. Shu bois yozuvchi asarlarini sheva va adabiy til munosabati nuqtayi nazaridan o'rganish dolzarb masaladir.

Tadqiqotning maqsadi — Tog'ay Murodning uch asaridan shevaga xos so'zlarni topish, ularning adabiy tildagi variantini aniqlash va farqning turini belgilashdir. Shu maqsadda quyidagi vazifalar qo'yildi: asarlardan sheva birliklarini ajratib olish; har birini adabiy til me'yori bilan qiyoslash; birliklarni leksik, fonetik va grammatik turlarga bo'lish; ularning asardagi badiiy vazifasini izohlash.

Ishda quyidagi usullardan foydalanildi. Birinchidan, *tanlab olish usuli*: asarlar sahifalari o'qib chiqilib, adabiy tildan farq qiladigan so'z va shakllar ajratildi. Ikkinchidan, *qiyosiy usul*: har bir birlik «O'zbek tilining izohli lug'ati» [7] va o'zbek dialektologiyasiga oid darsliklar [4], [5] asosida adabiy tildagi varianti bilan solishtirildi. Uchinchidan, *tasniflash usuli*: birliklar farq qaysi sathda namoyon bo'lishiga ko'ra leksik, fonetik va grammatik turlarga bo'lindi. Har bir birlik uchun asardan misol jumla keltirildi.

grammatik dialektizmdir. Eng xarakterli misollar 1-jadvalda berildi.

1-jadval. Shevaga xos so'zlar va ularning adabiy tildagi variantlari

Shevadagi shakl	Adabiy tildagi varianti	Asar	Turi
<i>bova</i>	bobo	«Yulduzlar mangu yonadi»	leksik
<i>qabat</i>	yon, yonida	«Yulduzlar mangu yonadi»	leksik
<i>cho'pchak</i>	ertak	«Yulduzlar mangu yonadi»	leksik
<i>ishtonbov, boyla</i>	ishtonbog', bog'la	«Yulduzlar mangu yonadi»	fonetik
<i>deguvchi edingiz</i>	der edingiz	«Yulduzlar mangu yonadi»	grammatik
<i>ena</i>	ona	«Oydinda yurgan odamlar»	leksik
<i>ini</i>	uka	«Oydinda yurgan odamlar»	leksik
<i>to'yxat</i>	taklifnoma	«Oydinda yurgan odamlar»	leksik
<i>g'ilam</i>	gilam	«Oydinda yurgan odamlar»	fonetik
<i>innaykeyin</i>	undan keyin	«Oydinda yurgan odamlar»	fonetik
<i>momo</i>	buvi	«Otamdan qolgan dalalar»	leksik
<i>moyak</i>	tuxum	«Otamdan qolgan dalalar»	leksik
<i>jigit</i>	yigit	«Otamdan qolgan dalalar»	fonetik
<i>yerlamoq</i>	yerga tushmoq	«Otamdan qolgan dalalar»	grammatik
<i>Ziyodni onasi</i>	Ziyodning onasi	«Otamdan qolgan dalalar»	grammatik

«Yulduzlar mangu yonadi» qissasida leksik dialektizmlar ustun turadi. Masalan, keksa kishiga hurmat bilan murojaat qilishda *bova* so'zi ishlatiladi: «Rais bova, manavi polvonlarga duo bering» [1]. *Qabat* so'zi «yon, yonida» ma'nosida keladi: «... qabatida o'tirmish Mamat bobo tizzasiga kaft qo'ydi». Ertak o'rnida *cho'pchak*, eshak o'rnida *hang*i, tong o'rnida *azon*, suhbat o'rnida *gurung*, iyak o'rnida *chakak* so'zlari qo'llangan. «Popukli ishtonbov boyla, belni ushlaydi!» jumlasida esa ikki fonetik hodisa bor: *ishtonbog'* — *ishtonbov*, *bog'la* — *boyla*. Qissada *bo'p* (bo'lib), *bot* (bor) kabi tovush o'zgarishlari hamda «deguvchi edingiz» (der edingiz) kabi grammatik shakllar ham uchraydi.

«Oydinda yurgan odamlar» kitobida qarindoshlik va kundalik hayotga oid so'zlar ko'p. Ona *ena* («Enam to'yda»), uka *ini* («Siz Eson inimizni kim deb o'ylayapsiz?»), qo'shni *hamsoya*, bo'ydoq yigit *bo'zbola* deb ataladi [2]. To'yga taklif qilish uchun yuboriladigan xat *to'yxat* deyiladi: «...Obshir qishlog'idan to'yxat keldi». Fonetik farqlarga *g'ilam*

(gilam), *do'xtir* (shifokor), *innaykeyin* (undan keyin), *egashdim* (ergashdim) misol bo'la oladi. *Yog'* so'zi «tomon» ma'nosida keladi: «U goh o'ng, goh chap yog'iga ag'nadi». Bolani maqtash uchun aytiladigan «O'lma!» iborasi adabiy tildagi «Barakalla!» ma'nosini beradi.

«Otamdan qolgan dalalar» romanida grammatik dialektizmlar boshqa asarlarga qaraganda ko'proq. Qaratqich kelishigi qo'shimchasi *-ning* o'rnida *-ni* ishlatiladi: «Ziyodni onasi zarda bilan eshak niqtalaydi» [3]. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi tushib qoladi: «Men oshxona chopaman», «Tonglay ayvon qarayman». Otdan *-la* qo'shimchasi yordamida fe'l yasaladi: *ichkarilamoq* (ichkariga kirmoq), *yerlamoq* (yerga tushmoq). O'tgan zamon «bilib edim» (bilgan edim) shaklida beriladi. Leksik birliklardan *momo* (buvi), *ul* (o'g'il), *moyak* (tuxum), *iarmoq* (ergashmoq), *ushoq* (mayda, kichkina), *mengzamoq* (o'xshamoq) qayd etildi. *Jigit* (yigit), *maylis* (majlis) so'zlarida esa tovush almashinuvi kuzatiladi.

Muhokama

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Tog'ay Murod asarlarida sheva so'zlari tasodifiy emas, balki ongli ravishda, muayyan badiiy maqsadda qo'llangan. Birinchidan, leksik dialektizmlarning eng katta guruhini qarindoshlik atamaları (*ena*, *momo*, *bova*, *ini*) tashkil etadi. Bu so'zlar oilaviy munosabatlarni xalqona ohangda ifodalab, qahramonlarni o'z muhitida tabiiy ko'rsatadi. *Ini*, *ul* kabi so'zlar qadimgi turkiy qatlamga borib taqalishi bilan ham ahamiyatli.

Ikkinchidan, *jigit* so'zidagi so'z boshida *y* o'rniga *j* kelishi o'zbek shevalarining «j»lovchi guruhiga, ya'ni qipchoq lahjasiga xos belgi hisoblanadi [4], [5]. Surxon vohasidagi ko'plab shevalar shu guruhga mansubligi sababli yozuvchi tilida bu xususiyat tabiiy ravishda aks etgan. *G' ~ v*, *g' ~ y* almashinuvi (*ishtonbov*, *boyla*), so'zlarning qisqarishi (*bo'p*, *innaykeyin*) ham jonli nutqqa xos hodisalardir.

Uchinchidan, grammatik dialektizmlarning asosan «Otamdan qolgan dalalar» romanida jamlangani diqqatga sazovor. Romanda voqealar Dehqonqul tilidan, birinchi shaxs nomidan hikoya qilinadi. Shu sababli «Ziyodni onasi», «ayvon qarayman» kabi shakllar qahramon nutqini xalqona va samimiy qiladi. Shu bilan birga, bu shakllar romandagi doston ohangi va takrorlar bilan uyg'unlashib, asarga o'ziga xos ritm bag'ishlaydi.

Xulosa

Tog'ay Murodning uch asaridan aniqlangan 42 ta sheva birligi yozuvchi tilining Surxon vohasi shevalari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ularning ko'pchiligi leksik dialektizmlar bo'lib, qarindoshlik, ro'zg'or, chorvachilik va kundalik hayotga oid so'zlardan iborat. Fonetik va grammatik dialektizmlar

Shuni ham ta'kidlash kerakki, yozuvchi sheva so'zlarini izohsiz beradi, o'quvchi esa ularning ma'nosini matn mazmunidan anglab oladi. Biroq boshqa hudud o'quvchilari, ayniqsa, yosh avlod uchun bunday so'zlar tushunishda qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Shu bois maktab va oliy ta'limda Tog'ay Murod asarlarini o'rganishda sheva so'zlarining adabiy variantlarini ko'rsatuvchi qiyosiy lug'atlardan foydalanish foydali bo'ladi.

esa qipchoq lahjasiga xos belgilarni aks ettiradi. Yozuvchi sheva so'zlaridan milliy ruh, xalqona ohang va qahramonlar xarakterini yaratish vositasi sifatida mohirona foydalangan. Tadqiqot natijalaridan o'zbek dialektologiyasi va badiiy matn tahlili bo'yicha mashg'ulotlarda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar

1. Tog'ay Murod. Yulduzlar mangu yonadi: qissa. – 1976. – Elektron nusxa (PDF).
2. Tog'ay Murod. Oydinda yurgan odamlar: qissalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. – 160 b.
3. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: «O'zbekiston» NMIU, 2018. – 360 b.
4. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016.
5. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
6. Fayzullayev B. Dialektizmlar va ularning adabiyotdagi o'rni // O'zbek tili va adabiyoti. – 1977. – № 4.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.